

Oswald Külpe ve Würzburg Okulu'nun Avrupa'da Din Psikolojisinin Gelişimindeki Rolü

The Role of Oswald Külpe and the Würzburg School in the Development of the Psychology of Religion in Europe

Dr. Öğr. Üyesi Sakin ÖZİŞİK¹, Arş. Gör. Gülvade KÖROĞLU²

Süreç/History

Geliş/Submitted: 01/04/2026
Kabul/Accepted: 04/06/2026
Yayın/Published: 25/09/2026

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author(s) declares that have no competing interests.

Telif Hakkı/Copyright

Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license.

Öz

Bu çalışma, Avrupa'da din psikolojisinin kuruluş sürecinde Oswald Külpe (1862-1915) ve onun öncülüğünde gelişen Würzburg Okulu'nun oynadığı rolü tarihsel ve kuramsal bir perspektiften incelemektedir. Nitel araştırma deseninde yürütülen çalışmada veriler, başta Oswald Külpe ve öğrencilerinin eserleri olmak üzere konuya ilişkin birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Elde edilen veriler betimsel analiz tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Araştırma bulguları, Würzburg Okulu'nun yüksek zihinsel süreçleri deneysel incelemenin konusu hâline getirerek dinî inanç ve davranışların da bilimsel yöntemlerle araştırılmasına önemli katkılar sağladığını göstermiştir. Bu okulun geliştirdiği sistematik deneysel içgözlem yöntemi, düşünmenin yönelim, amaç ve anlam çerçevesinde işleyen bir zihinsel etkinlik olduğunu ortaya koymuştur. Würzburg Okulu tarafından düşünme sürecini açıklamak için geliştirilen bilinç durumları, belirleyici eğilimler, imgesiz düşünme ve şematik beklenti gibi kavramlar düşüncenin indirgenemez ve bütüncül yapısını görünür kılmıştır. Bu katkılar, psikolojinin basit bilinç içeriklerinin ötesine geçerek din gibi daha yüksek ruhsal yaşantıları da bilimsel biçimde ele alabileceğini ortaya koymuştur. Böylece Würzburg Okulu'nun geliştirdiği yeni düşünce psikolojisi, dinle ilgili karmaşık düşünme süreçlerini daha anlaşılır hale getirmiştir. Sonuç olarak Avrupa'da din psikolojisinin gelişiminde Külpe ve Würzburg Okulu önemli bir rol oynamıştır. Bu rol iki temel açıdan ele alınabilir: İlk olarak, söz konusu gelenek dinî yaşantının bilişsel, iradi ve anlam kurucu boyutlarını görünür kılarak alanın kuramsal çerçevesini genişletmiştir. İkinci olarak ise sistematik deneysel içgözlem yöntemini geliştirerek alanın yöntemsel gelişimine katkıda bulunmuş ve dinî yaşantının bilimsel olarak incelenmesi için yeni araştırma imkânları sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Würzburg Okulu, Oswald Külpe, Düşünce, Sistematik İçgözlem.

Abstract

This study examines the role of Oswald Külpe (1862–1915) and the Würzburg School, which developed under his leadership in the establishment of the psychology of religion in Europe from a historical and theoretical perspective. Adopting a qualitative research design, the study draws on primary and secondary sources, particularly the works of Külpe and his students. The data were analyzed using descriptive analysis. The research findings demonstrated that the Würzburg School made significant contributions to the investigation of religious beliefs and behaviors through scientific methods by making higher mental processes a subject of experimental inquiry. The school's method of systematic experimental introspection showed that thinking operates as a mental activity structured around intention, purpose and meaning. Concepts such as states of consciousness, determining tendencies, imageless thought and schematic anticipation, developed by the Würzburg School to explain the process of thinking made the irreducible and holistic nature of thought visible. These contributions expanded the scope of psychology beyond simple contents of consciousness and enabled the scientific investigation of higher mental phenomena, including religion. Consequently, Külpe and the Würzburg School played a significant role in the development of the psychology of religion in Europe. This role can be considered from two main perspectives. First, by expanding the theoretical framework of the field through highlighting the cognitive, volitional and meaning-making dimensions of religious experience and second, by contributing to the methodological development of the discipline through systematic experimental introspection and opening new avenues for the scientific study of religious life.

Keywords: Psychology of Religion, Würzburg School, Oswald Külpe, Thought, Systematic Introspection.

Atıf için (to cite): Özışık, S. & Köroğlu, G. (2026). Oswald Külpe ve Würzburg Okulu'nun Avrupa'da din psikolojisinin gelişimindeki rolü, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(3), 634-650. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1920690>

¹ Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara/Türkiye, sakin.ozisik@asbu.edu.tr

² Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hatay/Türkiye, gulvade.koroglu@mku.edu.tr

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren psikoloji, bilimsel paradigma açısından dikkate değer bir dönüşüm geçirmiştir. Aydınlanma düşüncesinin rasyonalist bilim anlayışı ve pozitivist eğilimleriyle şekillenen bu disiplin, başlangıçta doğa bilimlerinin yöntemlerini temel alarak zihinsel olguları açıklamayı amaçlamıştır. İnsan deneyimi ve davranışları yalnızca gözlemlenebilir, ölçülebilir biçimleriyle ele alınmış, ruhsal yaşantının öznel bileşenleri büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Zamanla psikoloji; düşünme, inanç, sezgi ve anlam üretimi gibi daha karmaşık bilişsel süreçleri de kapsamına alarak insan yaşantısının tüm yönlerini konu alan bir bilim hâline gelmiştir (Rüfner, 2014). Psikolojinin yöntemsel ve kurumsal olarak genişlemesi, insan yaşantısının önemli unsurlarından biri olan dinin de bilimsel inceleme alanına dâhil edilmesini mümkün kılmıştır. Gelişim sürecinde Wilhelm Wundt ile temelleri atılan ve Oswald Külpe öncülüğünde Würzburg Okulu'nda yeni bir boyut kazanan metodolojik dönüşüm belirleyici olmuştur. Bu bağlamda çalışma, Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisine getirdiği kuramsal ve metodolojik yeniliklerin, Avrupa'da din psikolojisinin doğuşu ve kurumsallaşması üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır.

Literatür incelendiğinde, Külpe ve Würzburg Okulu üzerine yapılan çalışmaların büyük ölçüde deneysel psikolojinin gelişim süreci çerçevesinde ele alındığı görülmektedir (Allik, 2007; Ash, 1995; Belzen, 1997; Boring, 1950; Danziger, 1980; Hackert ve Weger, 2018; Hoffmann vd., 1996; Kriz, 2007; Kusch, 2001, 2005; Lindenfeld, 1978; Ogden, 1951; Russo Krauss, 2017; Schultz ve Schultz, 2007; Wulff, 1991). Bu çalışmalar, okulun deneysel psikoloji içindeki konumunu ve düşünce süreçlerine getirdiği yenilikleri ortaya koyma açısından önemli katkılardır. Fakat, bu yaklaşımın din psikolojisinin oluşumu ve yöntemsel çerçevesine etkisi, literatürde sınırlı bir biçimde işlenmiştir. Özellikle Rüfner'in (2014) çalışması, Würzburg Okulu'nun metodolojik katkılarını din psikolojisinin kurumsallaşmasıyla ilişkilendiren özgün bir analiz sunmaktadır. Türkiye'de yapılan çalışmalarda ise konu çoğunlukla din psikolojisinin genel tarihçesi içinde kısa biçimde ele alınmıştır (Apaydın, 2025, s. 87; Certel, 2003, s. 38; Kayıklık, 2023, s. 42; Ericek Maraşlıoğlu, 2023, s. 2297; Hökelekli, 2017, s. 141; Peker, 2018, s. 47; Şentürk, 1997, s. 63; Yapıcı, 2025, s. 34; Yavuz, 2013, s. 99-102). Ancak Külpe ve Würzburg Okulu'nun yöntemsel yaklaşımını din psikolojisi bağlamında müstakil olarak inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, söz konusu boşluğu gidermeyi hedeflemektedir.

Psikolojinin bağımsız bir disiplin olarak kurumsallaşmasında Wilhelm Wundt'un çalışmaları önemli bir rol oynamıştır (Rüfner, 2014). Wundt'un 1874 yılında yayımladığı "Fizyolojik Psikolojinin İlkeleri (Grundzüge der physiologischen Psychologie)" adlı eseri, psikolojik olguların fizyolojik temellerle açıklanabileceği yönündeki ilk sistematik girişimlerden biri olarak kabul edilmektedir (Wundt, 1874). Onun öncülüğünde kurulan Leipzig Psikoloji Enstitüsü, deneysel psikolojinin kurumsal temellerini atarak psikolojiyi felsefeden bağımsız, ampirik bir bilim dalı hâline getirmiştir (Danziger, 1990, s. 17). Wundt'un enstitüsü, dünyanın dört bir yanından gelen öğrenciler için bir çekim noktası haline gelmiş ve oradaki güncel tartışmalar yeni epistemolojik yaklaşımların doğuşuna zemin hazırlamıştır (Russo Krauss, 2017, s. 28). Leipzig'de yetişen ve zamanla kendi yaklaşımını geliştiren figürlerden biri olan Oswald Külpe, hocası Wilhelm Wundt'un yöntemsel sınırlarını aşarak psikolojinin yönünü daha karmaşık bilişsel süreçlerin analitik incelenmesine çevirmiştir (Boring, 1950, s. 401; Yavuz, 2013, s. 102).

Külpe'nin önderliğinde şekillenen Würzburg Okulu, özellikle düşünme süreçlerinin sistematik içgözlem yoluyla incelenebileceğini öne sürerek dönemin hâkim olan çağrışımçı ve duyumcu yaklaşımlarına eleştirel bir alternatif geliştirmiştir (Hackert ve Weger, 2018, s. 218). Bu yaklaşım, o dönemde yaygın olan düşünmenin deneysel olarak incelenemeyeceği yönündeki görüşle ters düşmektedir (Lück ve Guski-Leinwand, 2002). Deneysel yöntemlerin basit bilinç içeriklerinin incelenmesinde geçerli olabileceğini savunan Wundt, düşünme gibi karmaşık süreçlerin ancak tarihsel ve kültürel bağlam içinde (Völkerpsychologie yöntemi) anlaşılabilceğini ileri sürmüştür (Wundt, 1921). Başta Karl Bühler olmak üzere Würzburg Okulu'nun üyeleri ise zihinsel süreçlerin duyusal temsillerle açıklanamayacağını, bilinçli karar verme, yargı ve kavramsal yapıların da bu süreçlerin ayrılmaz parçaları olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Geliştirdikleri sistematik içgözlem yöntemi, psikolojinin kuramsal sınırlarını genişletmiş ve daha yüksek düzeydeki ruhsal yaşantıların bilimsel inceleme kapsamına alınmasına olanak tanımıştır (Külpe, 1912; Lück ve Guski-Leinwand, 2002; Witt, 2010). Bu gelişmeler, psikolojiyi ve onun alt alanlarından biri olan din psikolojisinin Avrupa'daki gelişim sürecini de etkilemiştir.

Kölpe'nin öğrencisi Luteryan ilahiyatçı Karl Girgensohn (1875–1925), sistematik içgözlem yöntemini dinsel deneyimlerin sistematik olarak araştırılmasına uyarlamıştır (Allik, 2007). Girgensohn'un bu katkısı, düşünce psikolojisinin kuramsal açılımlarını kurumsal bir çerçeveye taşıma yönünde önemli bir adım olmuştur. 1914 yılında, Kölpe, Dyroff, Stählin ve diğeri araştırmacıların öncülüğünde Nürnberg'de kurulan Din Psikolojisi Derneği (Gesellschaft für Religionspsychologie) ve onun yayın organı olan Din Psikolojisi Arşivi (Archiv für Religionspsychologie), Almanya'da din psikolojisinin bağımsız bir akademik disiplin olarak kurumsallaşmasına imkân tanımıştır. Bu oluşum, kısa sürede uluslararası alanda da etkili olmuş; ABD, Baltık ülkeleri, Danimarka, İtalya ve Fransa gibi çeşitli ülkelerde din psikolojisi disiplininin yaygınlık kazanmasına katkı sağlamıştır (Rüfner, 2014).

Bu tarihsel arka plan doğrultusunda çalışma, aşağıdaki temel sorulara yanıt aramayı amaçlamaktadır:

a) Kölpe'nin Wundt'tan ayrılışı hangi yöntemsel ve kuramsal temellere dayanmaktadır ve bu ayrışma düşünce psikolojisinin kapsamını ve sınırlarını nasıl şekillendirmiştir?

b) Würzburg Okulu tarafından geliştirilen “imgesiz düşünme”, “bilinç durumları”, “belirleyici eğilimler” ve “şematik beklenti” gibi kavramlar, “dinî düşünme” ve “anlam kurma” süreçlerinin psikolojik olarak incelenmesine hangi açılardan teorik bir zemin sağlamıştır?

c) Nürnberg'de kurulan Din Psikolojisi Derneği ile Archiv für Religionspsychologie gibi kurumsal yapıların ortaya çıkışında Würzburg geleneğinin etkisi ve katkısı nasıl açıklanabilir?

d) Kölpe-Würzburg mirası, Avrupa'da din psikolojisinin gelişimini nasıl etkilemiştir?

Bu çalışma nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütölmüş olup doküman analizi yöntemine dayanmaktadır. Çalışmada ele alınan konulara ilişkin veriler, öncelikle Würzburg Okulu'nun önde gelen temsilcilerinin (özellikle Oswald Kölpe ve öğrencilerinin) eserlerinden, ikinci olarak ise bu gelenek ve onun din psikolojisiyle ilişkisi üzerine yapılmış ikincil literatürden yararlanılarak toplanmıştır. Bu kapsamda Web of Science (WOS), JSTOR, SpringerLink, Wiley Online Library, SAGE Journals, PsycINFO ve APA PsycNet veritabanları ile birlikte Google Scholar, ResearchGate, TR Dizin, Dergipark ve YÖK Ulusal Tez Merkezi gibi akademik veritabanları ve araştırma platformları kullanılmıştır. Söz konusu veri tabanlarında “Würzburg School (Würzburg Okulu)”, “Oswald Kölpe”, “Wilhelm Wundt”, “psychology of thought (düşünce psikolojisi)”, “imageless thought (imgesiz düşünme)”, “systematic experimental introspection (sistematik deneysel içgözlem)”, “Dorpat School of Psychology of Religion (Dorpat Din Psikolojisi Okulu)”, “Karl Girgensohn”, “Werner Gruehn”, “Wilhelm Stählin” ve “history of psychology of religion (din psikolojisi tarihi)” gibi anahtar kavramlar taranmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada deneysel psikoloji ile din psikolojisi arasındaki tarihsel ve yöntemsel süreklilik ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla çalışma üç ana bölümde yapılandırılmıştır. İlk bölümde Kölpe öncesi dönemde din psikolojisinin entelektüel temelleri ele alınmakta; ikinci bölümde Kölpe ve Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisine getirdiği kuramsal ve yöntemsel yenilikler incelenmekte; üçüncü bölümde ise Würzburg sonrası dönemde bu geleneğin din psikolojisine yansımaları değerlendirilmektedir.

1. Oswald Kölpe Öncesi Avrupa'da Din Psikolojisinin Temelleri

1.1. Felsefi ve Epistemolojik Arka Plan: Kant, Schleiermacher, Brentano, Wundt ve Husserl

Din psikolojisi, bir disiplin olarak 20. yüzyılın başlarında kurumsal hale gelse de insanın dini yaşantısına dair düşünsel sorgulamaları çok daha eskiye dayanmaktadır (Wulff, 1991). Bu gelişim içinde, Kıta Avrupası'nda şekillenen Alman idealist felsefesi, dinin bireyde nasıl tecrübe edildiği, bu tecrübenin zihinsel yapılarla nasıl ilişkili olduğu ve bilimsel olarak nasıl açıklanabileceği gibi sorulara zemin hazırlamıştır. Bu silsilenin en belirleyici figürlerinden biri, Immanuel Kant olmuştur (Ash, 1995, s. 51). Kant'ın buradaki rolü, zihinsel fenomenlerin öznel doğasına dikkat çekmesinden kaynaklanmaktadır. Uzay ve zamanı deneyimden önce gelen a priori sezgiler olarak tanımlayarak hem öznelcilik hem de doğuştancılık açısından kuramsal bir temel hazırlamıştır. Kant'a göre zihin, bilgiyi pasif biçimde almaz. Bilakis, zihin deneyimi kendi kategorileri aracılığıyla etkin biçimde yapılandırır (Kant, 1993). Bu yaklaşım, öznel deneyimin bilimsel incelemeye değer bir alan olarak görülmesinin önünü açmıştır. Kant'ın deneyime ilişkin uzay ve zaman gibi a priori formlar aracılığıyla yapılandıran zihnin etkinliğine yaptığı bu vurgu, psikolojik süreçlerin yalnızca dışsal uyaranlarla değil, zihnin kurucu işlevleriyle birlikte ele alınmasını mümkün kılmıştır (Boring, 1950, s. 246; Özakpınar, 2011, s. 36). Buna karşılık Kant'ın psikolojiye ilişkin yaklaşımının daha temkinli ve sınırlayıcı olduğu söylenebilir. Kant, Locke'çı deneyimcilikten devraldığı “iç duyu” kavramını kabul etmekle birlikte, içsel

deneyimlerin bilimsel bir zihin araştırmasına doğrudan temel oluşturmayacağını savunmuştur. Kant'a göre bilimsel bilgi, duyuşsal verilerin matematiksel olarak düzenlenmesini gerektirirken, iç duyunun sağladığı içerikler bu türden bir matematiksel işleme elverişli değildir. Bu bakış açısına göre psikoloji, sıkı anlamda bir doğa bilimi olamaz. O en fazla “doğal bir zihin tarihi” olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Kant, zihinsel yaşamı öznel deneyim ile bu deneyimi yapılandıran evrensel ilkeler arasında ayırarak, psikolojik bakışı felsefeden bağımsız bir araştırma alanı olarak konumlandırmış ve bu yönüyle modern psikoloji tartışmalarının metodolojik temelini oluşturmaya katkı sağlamıştır (Danziger, 1990). Bu yaklaşım, ilerleyen dönemde deneysel psikoloji ile fenomenolojik yaklaşım arasında ortaya çıkacak metodolojik ayrımın da zeminini oluşturmıştır. Kant'ın din anlayışı da bu felsefi çerçeveye uyum göstermektedir. Ona göre din, *Saf Aklın Eleştirisi*'nde ele alınan teorik aklın değil, *Pratik Aklın Eleştirisi* ile temellendirilen pratik aklın sınırları içerisinde değerlendirilmelidir. Dini olan, deneysel ya da gözlemsel bir veri olmayıp ahlaki öznenin içsel yasasına uygunluk taşıyan bir idealdir. Din, ahlaki ödevlerin tanrısal bir buyruk olarak kavranmasıyla anlam kazanmaktadır. Kant, dini kutsal metinlerin sorgulanamaz otoritesine dayalı ya da bireyi pasif bir inanç nesnesine dönüştüren bir alan olarak değil, aklın rehberliğinde temellendirilmesi gereken rasyonel bir kavrayış biçimi olarak değerlendirmiştir. Ahlaki yasaya uygun yaşamayı mümkün kılan “en yüksek iyi” ideali üzerinden Tanrı'nın varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü gibi metafizik postulatlar, pratik aklın zorunlu varsayımları olarak gösterilmiştir (Kant, 2008). Bu yaklaşım, dini tecrübeyi bireyin içsel yönelimi ve bilinçli ahlaki kararları temelinde anlamlandırmaya imkân tanıyarak dinin, bilimsel incelemeye konu olabilecek öznel bir bilinç içeriği olarak ele alınmasının önünü açmıştır. Bununla birlikte Kant'ın din anlayışı, büyük ölçüde rasyonel ve ahlaki temeller üzerine kuruludur. Dinin sezgisel, duygulanımsal ve fenomenolojik boyutlarını açıklamada sınırlı kalmıştır. Bu sınırlılığı aşarak dini bir “duygu alanı” olarak ele alan düşünür ise Friedrich Daniel Schleiermacher olmuştur.

Schleiermacher, dini tecrübeyi ahlaki yasa ya da teorik bilgiyle değil, duygulanıma dayalı bir iç deneyim olarak tanımlamıştır. Ona göre din ne metafiziksel bir bilgi alanı ne de ahlaki bir sistemdir. O, insan doğasının asli bir yönü olarak sonsuz için bir his ve tat şeklinde tezahür eden bir duygu alanıdır. Dini tecrübe, sonlunun içinde Sonsuz'u doğrudan hissedebilme yetisidir. Bu, bireyin Tanrı karşısındaki varoluşsal konumlanışıyla ilgilidir ve herhangi bir dogmadan ya da dışsal öğreti sisteminden ziyade, içsel yaşantı yoluyla kavranabilir (Schleiermacher, 1821). Schleiermacher'ın yaklaşımı, dini tecrübenin öznel ve içsel boyutuna yaptığı vurgu sayesinde modern din psikolojisinin erken bir habercisi olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda Schleiermacher, hermenötiği bir yöntem olarak yeniden tanımlamış ve psikolojik anlama yönünde geliştirmiştir. Ona göre anlam, metnin dışsal bağlamının yanında yazarın niyeti, duygusu ve ruh hâliyle birlikte kavranmalıdır. Yorumcunun görevi empati ve sezgi yoluyla metni ortaya koyan özneyi içsel olarak yeniden üretmektir. Bu anlayış, özellikle bilinç süreçlerinin doğrudan deneyim yoluyla çözümlemesini amaçlayan yaklaşımlar için metodolojik bir temel oluşturmıştır. Böylece Schleiermacher'ın psikolojik anlama ilkesi, öznel yaşantıların bilimsel yöntemle incelenebileceği fikrini temellendirmiştir. Bu yönüyle, içgözleme dayalı erken deneysel psikoloji çalışmalarına özellikle de düşünme süreçlerinin doğrudan incelenmesine odaklanan Würzburg Okulu'na önemli bir kuramsal zemin oluşturmıştır (Belzen, 1997). Bununla birlikte, öznel yaşantının bilimsel yöntemlerle sistematik biçimde incelenmesi ancak psikolojinin bağımsız bir disiplin olarak kurumsallaşmasıyla mümkün hâle gelmiştir.

Psikolojinin bağımsız ve bilimsel bir disiplin olarak kurumsallaşmasında belirleyici olan Wundt, 1879 yılında Leipzig Üniversitesi'nde kurduğu psikoloji laboratuvarıyla, Kant'ın çizdiği sınırları aşarak psikolojiyi deneysel bir bilim olarak tesis etmiştir. Fizyolojiden devraldığı yöntemleri psikolojiye uyarlayarak Fizyolojik Psikoloji adını verdiği yaklaşımı geliştirmiş ve deneysel psikolojinin temellerini atmıştır (Schultz ve Schultz, 2007, s. 131). Wundt'un bu girişimi, psikolojinin araştırma nesnesi ve yöntemleri konusunda sistematik bir yeniden tanımlamayı da beraberinde getirmiştir. Ona göre psikolojinin temel inceleme nesnesi bireysel bilinçtir. Ancak bu bilinç, sadece belirli metodolojik koşullar altında bilimsel olarak ele alınabilir. Bu noktada Wundt, içgözlemin serbest ve kontrolsüz kullanımını eleştirmiştir. İçsel yaşantıların bilimsel geçerliliğinin, deneysel denetimle güvence altına alınması gerektiğini savunmuştur (Boring, 1950; Danziger, 1990).

Wundt'a göre içsel algı, bilinç süreçlerinin anlık ve dolaysız biçimde yaşantılanmasına karşılık gelir. Bu yaşantılar, henüz dikkat tarafından yönlendirilmediği için gözlem sürecinde bozulmaya uğramaz ve bu nedenle bilimsel olarak geçerli kabul edilebilir. Buna karşılık içgözlem, bireyin bilinç süreçlerini geriye dönük olarak gözlemlemesine dayanır ve bu süreçte bellek zorunlu olarak devreye

girer. Belleğin olası çarpıtmaları nedeniyle, içgözlem Wundt tarafından güvenilir bir araştırma yöntemi olarak görülmemiştir (Wundt, 1888). Bu gerekçeyle Wundt, içsel algıdan elde edilen içgözlemsel verilerin bilimsel değer kazanabilmesi için, planlı ve kontrollü değişkenlik içeren deneysel düzenekler geliştirmiştir (Wundt, 1888). Ancak bu yaklaşım, uygulamada çoğunlukla bilinçli duyular ve temel duygularla sınırlı, oldukça dar kapsamlı bir içgözlem anlayışına yol açmıştır. Katılımcılardan, bilinçte belirli bir duyumun ya da hissin bulunup bulunmadığına ilişkin pasif bir farkındalık sergilemeleri beklenmiştir. Çoğu durumda yalnızca “evet” ya da “hayır” yanıtı yeterli görülmüş, bilinç içeriğinin ayrıntılı betimlenmesine izin verilmemiştir (Hergenhahn ve Henley, 2013; Kusch, 2005). Bu dar yaklaşıma üç farklı okul karşı çıkmıştır: Eylem Psikolojisi, Gestalt Psikolojisi ve Würzburg Okulu’nun Düşünce Psikolojisi. Bu okullar da içgözlemi kullanmış ve kısa süreli de olsa genel kabul gören araştırma sonuçları üretmişlerdir (Hackert ve Weger, 2018).

Eylem psikolojisi, Franz Brentano’nun (1838-1917) felsefi düşüncesinden doğmuş ve zihinsel edimlere yaptığı vurgu ile klasik psikofiziksel yaklaşımlardan ayrılmıştır. Brentano, içsel deneyimi psikolojinin temel araştırma nesnesi olarak kabul ederek bu alana yalnızca duyuşsal algıların içeriklerine indirgemeyen bir perspektiften bakmıştır. Psikofiziksel yaklaşım, algının yoğunluğu gibi içeriklere odaklanırken eylem psikolojisi; sunma, yargılama, sevmeye ve nefret etme gibi bilinçli edimleri merkeze almaktadır. Bu edimlerin ortak özelliği, hepsinin yönelimsellik (intentionality) ilkesine dayanmasıdır. Yani her zihinsel yaşantı bir nesneye yönelmiş hâlde bulunmaktadır. Brentano’nun 1874 yılında yayımladığı “Psychologie vom empirischen Standpunkt (Ampirik Bakış Açısından Psikoloji)” adlı eseri, bu halkanın başlangıcını oluşturmuş ve onu Wilhelm Wundt’un deneysel içgözleme dayalı içerik psikolojisine karşı konumlandırmıştır. Brentano’nun önerdiği betimleyici psikoloji, zihinsel edimlerin içeriklerinden çok, yönelimsellik yapısını ve bilinçte nasıl fark edildiklerini anlamaya çalışmaktadır. Brentano’ya göre, psikolojik edimler önce betimlenmeli, ardından genetik olarak açıklanmalıdır (Brentano, 2009). Teorileştirmeden önce dikkatli betimlemeye öncelik vermesi ve içsel deneyimi sistematik olarak ele alması, Brentano’yu fenomenolojik yöntemin öncülerinden biri kılmıştır (Giorgi, 2010). Bu perspektifle geliştirilen sistematik içe dönük sorgulama teknikleri, yüzeysel ya da anlık içgözlemin erişemediği deneyim kompleksini açığa çıkarma potansiyeline sahiptir (Meyer vd., 2016). Brentano’nun bu yaklaşımı, özellikle düşünme süreçlerinin ampirik olarak araştırılabilmesi için içsel deneyimin zorunlu bir başlangıç noktası olduğunu ileri sürmesiyle, Würzburg Okulu üzerinde doğrudan etkili olmuştur (Kusch, 2001; Walach, 2009).

Würzburg Okulu’na geçmeden önce, özellikle fenomenolojik yaklaşımlara kısaca değinmek gerekmektedir. Zira fenomenoloji Würzburg Okulu’nun yöntemsel çerçevesiyle doğrudan ilişkilidir. Fenomenoloji, birinci şahıs deneyiminin yapılarının, niteliklerinin ve dinamiklerinin sistematik olarak incelenmesini amaçlayan bir bilinç araştırmasıdır (Gallagher ve Zahavi, 2012). Husserl, fenomenolojiyi başlangıçta bir tür betimleyici psikoloji olarak açıklamıştır (Giorgi, 2010). Husserl’e göre fenomenolojik analiz ise bilincin temel doğasını ve yapısını tanımlamayı amaçlayan bir bilinç araştırmasıdır. Fenomenolojinin amacı, şeylerin kendisine gitmektir. Çünkü şeyler nihayetinde bilinçte kavranabilen biçimleriyle açığa çıkmaktadır. Bu nedenle fenomenolojik betimleme, deneysel araştırma dâhil tüm araştırmalara temel teşkil etmelidir. Ona göre geleneksel psikoloji, doğrudan ve saf bilinç betimlemesini ihmal ettiği için bilimsel olmaktan uzaktır. Bu eksikliği gidermek maksadıyla Husserl psikolojiyi ampirik bir bilim olarak temellendirecek yeni bir felsefi disiplin, yani fenomenolojiyi önerecektir. Husserl, Brentano’nun yönelimsellik kavramını detaylandırmış, bilincin nesnelerle ilişki kurma biçimlerini açıklığa kavuşturarak içgörü ile hayal gücü arasında yapısal bir süreklilik olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre zihinsel imgeler ile algısal yaşantılar benzer mekanizmalara dayanır. Algısal sunum, yalnızca mevcut deneyimi değil, gelecekteki olası içgörülere işaret eden temsili unsurları da içermektedir. Brentano’nun yönelimsellik (intentionality) anlayışından beslenen bu yaklaşım, özellikle Orta Avrupa düşünce psikolojisinin teorik oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Würzburg Okulu’nun önde gelen isimlerinden Karl Bühler, Husserl’in “Mantık Araştırmaları (Logische Untersuchungen)” eserindeki yöntemi övgüyle anmakta ve kendi düşünce psikolojisi çalışmalarını, Husserl’in varsayımlarını deneysel olarak sınama çabası olarak tanımlamaktadır. Husserl, bilincin yapısına ilişkin mantıksal ve ontolojik analizler geliştirerek hem temsil teorisine hem de modern biliş anlayışına yön veren temel kavramsal katkılarda bulunmuştur (Husserl, 2001; Schuhmann, 2001, s. 167).

1.2. Dini Deneyimin Bilimsel İncelenmesine Yönelik İlk Yaklaşımlar

19. yüzyılın sonlarına doğru dinin, felsefi ya da teolojik bir mesele olmanın ötesinde bireyin ruhsal yaşantısında gözlemlenebilecek bir fenomen olarak psikolojik bakış açısıyla daha fazla incelemeye açıldığı görülür (Hökelekli, 2020, s. 48; Wulff, 1991; Yavuz, 2013, s. 90). William James'in "Dini Deneyimin Çeşitleri (1902)" adlı eseri, dini deneyimin bireysel boyutuna yönelik bilimsel ilgiyi teşvik eden bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Sunden, 1966). James, dini deneyimi kurumsal din anlayışından ayırarak bireyin doğrudan yaşantısına odaklanmıştır; bu olguyu kişinin içsel yaşamının fenomenolojik bir ifadesi olarak yorumlamıştır. (Jeeves, 2010, s. 276; Müller-Pozzi, 1975, s. 47). Bu yaklaşım doğrultusunda James, biyografik belgeler, vaka analizleri ve kişisel anlatılarla şekillenen niteliksel ve yorumlayıcı (hermenötik) bir yöntem benimsemiş, istatistiksel genellemeler yerine deneyimlerin derinliğini vurgulamıştır. Ancak bu yöntemi, vakaların istisnai ve patolojik örneklerden seçilmiş olması nedeniyle eleştirilmiş; sistematik ve karşılaştırmalı bir sınıflama sunmadığı öne sürülmüştür (Belzen, 2005, s. 143).

Deneyisel psikolojinin yükselişiyle birlikte dini düşünce ve yaşantının laboratuvar ortamında sistematik olarak incelenmesine yönelik girişimler hız kazanmıştır. Bu noktada Würzburg Okulu'nun katkıları belirleyici olmuştur (Rüfner, 2014). Oswald Külpe önderliğinde kurulan bu okul, Wilhelm Wundt'un çağrışımçı modeline karşı çıkarak düşünme süreçlerini imgesiz düşünce kavramı üzerinden açıklamaya yönelmiş; soyut ve yönelimli bilişsel süreçleri deneyisel içgözlem yöntemleriyle araştırmıştır (Boring, 1950; Kusch, 2001). Karl Bühler, Narziß Ach, August Messer ve Otto Selz gibi isimlerin yürüttüğü çalışmalar, özellikle dini düşünce gibi soyut zihinsel eylemlerin bilişsel yapısına ışık tutmuş ve dini yaşantının bilimsel incelenmesine metodolojik derinlik kazandırmıştır. Bu çerçevede, din psikolojisinin erken dönem gelişiminde iki ana yönelim belirginleşmiştir: İlki, dini yaşantıyı bireysel anlatılar üzerinden betimleyen fenomenolojik ve yorumlayıcı yaklaşım (James, Schleiermacher, Wobbermin gibi); ikincisi ise dini deneyimi deneyisel yöntemlerle ölçmeyi ve doğa bilimsel açıklamalara kavuşturmayı hedefleyen ampirik yönelimdir (Starbuck, Vorbrodt, Würzburg Okulu). Bu ikinci yönelim, dini fenomenleri ölçülebilir, karşılaştırılabilir ve sistematik olarak analiz edilebilir zihinsel süreçler olarak ele almıştır (Ash, 1995; Danziger, 1980). Aşağıda öncelikli olarak Würzburg ekolü müstakil olarak ele alındıktan sonra din psikolojisine etkisine geçilecektir.

2. Oswald Külpe ve Würzburg Okulu: Bilinç, Düşünce ve Deneyisel Psikoloji

2.1. Külpe'nin Akademik Temelleri ve Wundt'tan Ayrılışı

Oswald Külpe'nin (1862-1915), düşünme gibi yüksek düzey bilişsel süreçlerin laboratuvar koşullarında sistematik ve ampirik olarak incelenebileceğini savunması psikolojinin metodolojik sınırlarını genişletme yönünde katkı sağlamıştır (Hackert ve Weger, 2018; Mack, 1994). Külpe, psikoloji tarihinde genellikle Wilhelm Wundt'un öğrencisi olarak tanınsa da kısa süre içinde hocasının kurduğu sistemin sınırlarını aşmış ve Würzburg Okulu olarak anılan bir deneyisel düşünme psikolojisi geleneği kurmuştur (Kriz, 2007, s. 33; Lindenfeld, 1978, s. 137).

Oswald Külpe, 3 Ağustos 1862'de Letonya'nın Courland bölgesindeki Candau kasabasında doğmuştur. Alman kökenli bir aileye mensup olan Külpe'nin ana dili Almancadır. Rusçayı ise Libau'daki (bugünkü Liepāja) Gymnasium'a başladığında öğrenmiştir. Babası noter olarak görev yapmıştır. Ailesi, eğitim düzeyi ve sosyal çevresi bakımından kültürel olarak Alman geleneklerine bağlı bir yaşam sürdürmüştür. Külpe'nin ailesine ilişkin ayrıntılı bilgiler sınırlı olmakla birlikte, entelektüel ve ahlaki değerlere önem veren bir çevrede yetiştiği anlaşılmaktadır. Külpe'nin erkek kardeşi papazlık yapmıştır, kız kardeşi ise uzun süre Rusya'da hemşire olarak çalışmıştır. Külpe'nin özel yaşamında en yakın bağ kurduğu kişilerden ikisi kuzenleri Ottilie ve Marie Külpe olmuştur. Her ikisi de yaşamları boyunca Külpe'ye entelektüel olarak destek sunmuşlardır. Külpe, yaşamını büyük ölçüde bilimsel çalışmalarına adanmış ve bunu zaman zaman "Ben bilim ile evliyim (Science is my bride)" sözüyle ifade etmiştir (Ogden, 1951, s. 4).

Gymnasium (lise) eğitimini Libau'da tamamladıktan sonra birkaç yıl özel öğretmenlik yapan Oswald Külpe, 1881 yılında üniversite öğrenimine başlamak üzere Leipzig'e gitmiş ve burada başlangıçta tarih eğitimi almaya karar vermiştir. Ancak Leipzig Üniversitesi'nde Wilhelm Wundt ile tanışması, akademik yöneliminde belirleyici bir dönüm noktası oluşturmıştır. Wundt'un felsefe ve deneyisel psikoloji alanlarındaki etkisi, Külpe'yi tarih disiplininin uzaklaştırarak psikolojiye yönlendirmiştir (Boring, 1950, s. 397; Ogden, 1951, s. 4). Külpe, 1887 yılında "Zur Theorie der Sinnlichen Gefühle (Duyusal His Teorisi Üzerine)" başlıklı teziyle doktorasını tamamlamış ve aynı yıl

Wundt'un asistanı olarak Leipzig Deneyisel Psikoloji Laboratuvarı'nda çalışmaya başlamıştır. Bu dönemde dikkat, duyum ve zihinsel kronometri gibi temel psikolojik süreçler üzerine deneysel araştırmalar yürütmüştür. Aynı zamanda, Wundt'un kapsamlı yapıtı "Grundzüge der physiologischen Psychologie (Fizyolojik Psikolojinin Temel İlkeleri)"nin aksine daha sade, sistematik ve öğretime elverişli bir ders kitabı hazırlama fikrini geliştirmiştir. Laboratuvardaki meslektaşları arasında Ernst Meumann, Frank Angell ve Edward Titchener öne çıkmaktadır. Külpe hazırlamakta olduğu kitap hakkında Titchener ile sık sık fikir alışverişinde bulunmuştur. Hatta kitabın yayımlanmasının ardından, Titchener bu eserde kendisini bir tür ortak yazar gibi hissettiğini ifade etmiştir. Eseri kısa sürede Almanca aslından İngilizceye çevirmiş ve benzer nitelikte bir kitap da kendisi yayımlamıştır. Bu dönemde Ernst Mach ve Richard Avenarius'un sunduğu yeni epistemolojik yaklaşımlar da entelektüel gündemde önemli yer tutmuştur. Titchener özellikle Mach'ın ampirist görüşlerinden derinlemesine etkilenirken, felsefi soyutlamalara daha yakın duran Külpe ise Avenarius'un görüşlerini benimsemiştir (Boring, 1950, s. 399).

Avenarius'un idealizm ve realizm arasındaki klasik epistemolojik ikiliği aşma çabası, Oswald Külpe'nin psikolojiyi tanımlama biçiminde belirleyici bir etki yaratmıştır. Avenarius'un ne öznel ne de nesnel olan üçüncü bir deneyim anlayışını temel alan bu yaklaşım, Külpe tarafından deneysel verilerin yalnızca psişik ya da fiziksel içeriklere indirgenemeyeceği şeklinde yeniden yorumlanmıştır. Bu doğrultuda Külpe, psikolojiyi belirli bir içerik ya da deneyim türü üzerinden değil, deneyimin fizyolojik bireye özellikle de beyine olan bağımlılığı temelinde tanımlamıştır. Bu yaklaşımıyla, Wundt'un içsel gözlemle sınırlı kalan öznel psikoloji anlayışının ötesine geçerek Avenarius'un doğalcı ancak indirgemeci olmayan epistemolojisini deneysel psikolojiye entegre etmeye çalışmıştır (Russo Krauss, 2017). Bakış açısını netleştirdikten sonra, 1893 yılında "Grundriss der Psychologie (Psikolojinin Ana Hatları)" adlı eserini yayımlamış ve kitabı Wundt'a ithaf etmiştir (Boring, 1950, s. 400). Wundt'a ithaf edilen kitap, içerik açısından birçok yenilikçi görüş içermektedir (Russo Krauss, 2017, s. 24).

Külpe'ye göre deneysel yöntemle ele alınamayacak hiçbir psikolojik konu yoktur. Bu nedenle deneysel psikoloji, genel psikoloji olma hakkına sahiptir (Külpe, 1893). Külpe, duyumdan düşünceye kadar tüm psikolojik olguların sistematik içgözlem yoluyla laboratuvarda incelenebileceğini ileri sürmüştür. Dahası, zihinsel süreçlerin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini, süreci parçalara ayırarak ve bu parçaların işlevlerini birleştirerek bütünü anlamaya çalışmanın yetersiz kalacağını savunmuştur. Parçaları bir araya getiren sentetik yaklaşıma karşılık Külpe parçaların dinamiğinin, düşünce süreçlerinin yönünü etkileyen ve sürecin gidişatını belirleyen daha genel ya da bütüncül bilişsel etkinlikler tarafından yukarıdan aşağıya doğru etkilendiğini öne sürmüştür (Kriz, 2007). Bu yaklaşım, onu giderek Wundt'un psikolojik sisteminden ayırmış ve deneysel psikolojide yeni bir paradigmanın öncüsü haline getirmiştir (Danziger, 1980; Ericek Maraşlıoğlu, 2023; Yavuz, 2013).

2.2. Würzburg Okulu ve Düşünce Psikolojisi

1894 yılında Külpe, Würzburg Üniversitesi'nde felsefe ve estetik profesörlüğüne atanmıştır. Aynı yıl Karl Marbe ile birlikte, Wundt'tan sonra Almanya'daki en donanımlı ikinci psikoloji laboratuvarını kurmuştur (Ogden, 1951; Russo Krauss, 2017). Bu laboratuvar, kısa sürede "Würzburg Okulu" olarak anılacak bir merkeze dönüşmüştür (Ach, 1905; Messer, 1922). Külpe, Ebbinghaus'un hafıza üzerinde yaptığı çalışmaları örnek alarak benzer şekilde düşünmenin de deneysel olarak araştırılabileceğini savunmuştur. Külpe'nin liderliğinde yürütülen bu gelenek, öğrencilerinin katkılarıyla derinleşmiştir (Allik, 2007; Boring, 1950). Esasen Oswald Külpe'nin öncülüğünde bu oluşum, Külpe'nin Wilhelm Wundt'un Leipzig laboratuvarında edindiği deneysel psikoloji birikimini yeniden yorumlamasıyla şekillenmiş ve Wundt'un deneysel yöntemi yalnızca temel zihinsel süreçlerle sınırlandıran anlayışına karşı bir paradigma önerisi sunmuştur (Ash, 1995, 78; Hackert ve Weger, 2018).

Okulun teknik anlamda başlangıcı, Mayer ve Orth'un 1901 yılında çağrışımın nitel yapısına ilişkin yayımladıkları bir çalışma ile ilişkilendirilmektedir (Boring, 1950, s. 402). Bu çerçevede okul araştırmacıları, düşüncenin yönlendirilmiş ve amaçlı doğasını açıklayabilmek için klasik psikolojide yer almayan yeni kavramsal araçlar geliştirmiştir. Marbe "bilinç durumu", Bühler "düşünceler", Ach "belirleyici eğilimler" ve Selz "şematik beklenti" kavramlarını ortaya atarak düşünmenin yalnızca duyusal imgeler ve çağrışımlar yoluyla açıklanamayacağını savunmuşlardır (Kriz, 2007). Würzburg Okulu'nun başlıca temsilcileri arasında, 1896–1909 yılları arasında Würzburg Enstitüsü'nün direktörlüğünü yürüten Oswald Külpe'nin yanı sıra Narziß Ach, Karl Bühler, Karl Marbe, August Messer, Otto Selz ve Henry Jackson Watt yer almaktadır. Okul üyeleri, duyumlar, duygular ve tasarımlardan oluşan klasik bilinç üçlüsüne ek olarak indirgenemez yeni zihinsel içeriklerin varlığını

savunmuş; bu içerikleri “bilinç durumları” (Bewußtseinslagen), “farkındalıklar” (Bewußtheiten) ve “düşünceler” (Gedanken) gibi kavramlarla tanımlamışlardır (Boring, 1950). Başlangıçta Würzburg Üniversitesi ile sınırlı olsa da bu araştırma geleneği, okul üyelerinin Bonn, Münih ve Königsberg gibi farklı üniversitelere atanmasıyla Almanya genelinde yayılmış ve düşünce psikolojisinin kuramsal temellerinin geniş bir akademik çevrede tartışılmasına imkân tanımıştır (Kusch, 2005).

Würzburg Okulu’nu tutarlı bir araştırma geleneği hâline getiren temel unsur, ortak araştırma problemleri ve paylaşılan yöntemsel yönelimler olmuştur. Bu yaklaşım, özellikle düşünme süreçlerine uygulanan sistematik deneysel içgözlem yönteminin geliştirilmesiyle ayırt edilmektedir (Rüfner, 2014). İçgözlem, bireyin kendi devam eden ya da hemen önceki zihinsel süreçlerine yönelik inceleme olarak tanımlanmaktadır. Deneysel düzenekler içinde önce katılımcılardan belirli bir problemi çözmeleri ya da kendilerine verilen bir görevi yerine getirmeleri istenmiş, görev tamamlandıktan sonra düşünme sürecinde deneyimlenen zihinsel içeriklerin geriye dönük olarak ayrıntılı biçimde rapor edilmesi talep edilmiştir. Bu yöntemin sistematikliği, yalnızca öznel olarak önemli görülen anların değil, deneyimlenen tüm bilinç içeriğinin betimlenmesini zorunlu kılmasından kaynaklanmaktadır (Ach, 1905; Bühler, 1907). Bu amacı gerçekleştirmek için Ach, Mayer, Orth ve Watt gibi araştırmacılar kesitleme yöntemini kullanmışlardır. Onlar deney sürecini birden fazla aşamaya ayırarak düşünmenin adım adım analiz edilmesini sağlamışlardır. Gerekli gördükleri noktalarda yönelttikleri sorular aracılığıyla düşünme sürecinin daha ayrıntılı ve bütünlüklü bir tablosunu elde etmeye çalışmışlardır (Bühler, 1907). Bu çalışmalar, düşünce psikolojisini çağrışım süreçleriyle açıklamaya çalışan klasik yaklaşımlara karşı, düşünmenin yönelimsel, hedefli ve karmaşık bir yapı arz ettiğini göstermiştir. Würzburg Okulu üyelerinin psikolojiye en önemli katkılarından biri, düşünmenin imgesiz, amaca yönelik ve dinamik zihinsel süreçler içerdiğini savunarak ortak bir kuramsal çerçeve geliştirmeleridir (Boring, 1950; Kusch, 2005).

Karl Marbe, şüphe, şaşkınlık, hatırlama ve beklenti gibi, duyuşal ya da imgesel nitelik taşımayan ancak bilinçte açık biçimde deneyimlenen zihinsel durumları tanımlamak için “bilinç durumları” kavramını ortaya koymuştur. İmgeler ve duyular içgözlem yoluyla görece kolaylıkla saptanabilen bilinç içerikleri olmakla beraber, düşünme sürecini açıklamak için bunların ötesinde hangi tür içeriklerin bilinçte yer aldığı sorusu Marbe’nin çalışmalarının çıkış noktasını teşkil etmiştir. Bu soruya verilen yanıt, Almanca “Bewusstseinslagen” olarak adlandırılan ve Türkçeye “bilinç durumları” şeklinde çevrilebilecek kavramda somutlaşmaktadır. Marbe, yargılar üzerine yürüttüğü içgözlemsel araştırmalarda (Marbe, 1901), düşünme sırasında duyuşal ve imgesel bileşenlerden bağımsız deneyimlerin varlığını sistematik biçimde ortaya koymuştur. Elde ettiği bulgular, mantıksal yargıların psikolojik yargılara indirgenemeyeceğini ve düşünmenin yalnızca duyuşal çağrışımlar üzerinden açıklanamayacağını göstermiştir. Bu doğrultuda Marbe ve öğrencileri, duyuşal ve imgesel bileşenlerden tamamen arınmış deneyim niteliklerini “bilinç durumları” kavramı altında toplamışlardır. Böylece düşünmenin yalnızca imgeler aracılığıyla açıklanamayacağı; imgelerden bağımsız zihinsel süreçlerin de bilinçte deneyimlenebileceği, deneysel olarak ortaya konmuştur (Mack, 1994).

Karl Bühler ise düşünceyi, kelimelerden ve imgesel sunumlardan bağımsız, analiz edilemeyen temel düşünme birimleri olarak ele almıştır (Bühler, 1907). Bühlere göre, Wundt’un her düşünce eyleminin bilinçte tekil imgeler ya da tasarımlar biçiminde temsil edilmesi gerektiği yönündeki tezi, Würzburg deney protokolleri tarafından açık biçimde geçersiz kılınmıştır. Zira deneysel bulgular, imgesiz düşüncelerin varlığını ortaya koymuştur. Bühler, düşünmeyi çağrışımsal bağlantılarla değil, kuralların ve ilişkilerin farkındalığı ile yönelimsellik temelinde tanımlamış ve böylece düşüncenin özgül yapısını vurgulamıştır (Hackert ve Weger, 2018).

Narziß Ach, düşünce sürecinin yalnızca çağrışımsal ve yeniden üretici eğilimler tarafından belirlenmediğini, bireyin hedefe yöneliminden kaynaklanan belirleyici eğilimler tarafından da şekillendirildiğini göstermiştir. Ach’ın “Über die Willenstätigkeit und das Denken (İrade Ameliyesi ve Düşünme Üzerine)” adlı 1905 tarihli monografisi, düşünme gibi irade eylemlerinin de deneysel çerçevede incelenebileceğini ortaya koyan ilk sistematik çalışmalardan biridir. Ach, bu çalışmada tepki süresi ölçümlerini sistematik deneysel içgözlem yöntemiyle birleştirmiş ve düşünce ile eylem süreçlerinin özünde aynı yapısal ilkelerle işlediğini savunmuştur (Ach, 1905). Böylece irade problemi ilk kez açık biçimde deneysel psikolojinin inceleme alanına dâhil edilmiştir. Ach’ın katkıları yalnızca kuramsal değil, yöntemsel ve teknik düzeyde de belirleyici olmuştur. Kendi geliştirdiği deneysel aygıtlar ve özellikle kısa ardışık tepki sürelerini ölçmeye imkân veren kronotayper, onun deneysel titizliğini göstermektedir. Ach’ın bilimsel yaklaşımı, içgözlem yönteminin kullanılmasının, deneysel araçlar ve

dikkatle yapılandırılmış tasarımlarla çelişmediğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda Ach, sistematik deneysel içgözlem terimini literatüre kazandırarak Würzburg Okulu'nun yöntemsel kimliğini kavramsal düzeyde de netleştirmiştir (Boring, 1950).

Otto Selz ise düşünmeyi, tamamlanmamış bir bilgi yapısının şematik olarak tamamlanması süreci şeklinde ele almıştır. Şematik beklenti kavramı, bireyin henüz ara adımlar bilinmese bile, çözümün bütününe ilişkin bir beklentiyle düşünme sürecine yöneldiğini varsaymaktadır. Selz'in araç üretimi ve araç soyutlaması kavramları, üretici düşünmenin temel işlemlerini açıklamaya yönelik ilk sistematik girişimler arasında yer almıştır. Burada araç, problemin çözümünde kullanılan bilişsel yöntem ya da strateji anlamına gelmektedir. Araç üretimi, daha önce geliştirilmiş bir çözüm yönteminin hatırlanarak benzer bir problem durumuna uygulanmasıdır. Araç soyutlaması ise doğrudan verilen ya da bellekte yeniden kurulan problem yapısının analiz edilmesi yoluyla yeni bir çözüm yönteminin geliştirilmesini ifade etmektedir. Bu yaklaşım daha sonraki bilişsel problem çözme modelleri ve yapay zekâ araştırmaları üzerinde belirleyici bir etki de bırakacaktır. Bu miras, Newell, Shaw ve Simon'un problem çözme bilgi işleme programlarıyla açıklayan yaklaşımlarında açık biçimde kabul edilmiştir. Nitekim Newell ve Simon, kendi çalışmalarının ve Groot'un satranç problem çözme analizlerinin büyük ölçüde Selz'in düşünce psikolojisine dayandığını belirtmişlerdir (Newell vd., 1958; Newell ve Simon, 1972).

Görüldüğü üzere Külpe'nin öğrencileri, onun düşünce psikolojisi çerçevesini farklı alanlara uygulayarak yaklaşımın kapsamını önemli ölçüde genişletmişlerdir (Ach, 1910). Bu çalışmalar, anlam üretimi, niyet ve yönelim gibi üst düzey zihinsel boyutların da psikolojik çözümlemeye dâhil edilmesine olanak tanımıştır. Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisine getirdiği yenilikler üç temel ilke etrafında özetlenebilir:

a) Yeni zihinsel içerik türlerinin ortaya konması: Würzburg Okulu araştırmacıları, geleneksel psikolojide kabul gören duyular, duygular ve tasarımlar üçlüsünün, düşünme süreçlerini açıklamak için yetersiz olduğunu savunmuşlardır. Bu klasik yapının ötesinde, indirgenemez nitelikte yeni zihinsel içeriklerin varlığını ileri sürmüş; bu içerikleri “bilinç durumları”, “farkındalıklar” ve “düşünceler” olarak adlandırmışlardır. Söz konusu zihinsel içerikler, duysal ya da imgesel temsillere dayanmayan, başka bir deyişle imgesiz düşünme biçimlerinin deneyimlenmiş görünüşleri olarak tanımlanmıştır (Kriz, 2007; Kusch, 2005).

b) Çağrışımcağıya yöneltilen eleştiriler: Würzburg Okulu, zihinsel içeriklerin birbirleriyle olan ilişkisini çağrışım yasaları üzerinden açıklayan yaklaşımları yetersiz bulmuştur. Onlara göre düşünsel süreçlerin anlaşılabilmesi için, çağrışımın ötesinde, zihinsel içerikleri amaç ve yönelim doğrultusunda örgütleyen “belirleyici eğilimler” varsayılmalıdır. Bu eğilimler, bireyin karşı karşıya olduğu problem ya da görevin çözümüne yönelik düşünsel bağlamı oluşturan temel yönlendirici unsurlar olarak görülmüştür (Kusch, 2001).

c) Sistematik içgözlemin bilimsel bir yöntem olarak savunulması: Würzburg Okulu üyeleri, bireyin kendi düşünce süreçlerini uygun deneysel koşullar altında güvenilir biçimde geriye dönük olarak gözlemleyebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu yöntemin en önemli koşulu, deneysel ortamda ikinci bir kişinin, yani deney yöneticisinin varlığıdır. Deney sürecinde deneğe, düşünsel çözüm gerektiren bir görev verilmekte, denek görevi tamamladığını bildirdikten hemen sonra, problemin sunulması ile çözüm arasında zihninden geçen tüm düşünsel süreçleri ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Bu anlatımlar, düşünce sürecinin bilinçli içeriğine ilişkin deneysel verilerin temel kaynağını oluşturmuştur (Kusch, 2001, s. 62; Danziger, 1980). Bu yönüyle Würzburg Okulu'nun katkıları, dinî düşünce ve ifade biçimlerinin psikolojik açıdan yorumlanmasına da dolaylı bir zemin hazırlamıştır.

Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisine getirdiği yenilikler hemen kabul görmemiş, ortaya çıktıkları dönemden itibaren hem yöntemsel hem de kuramsal düzeyde yoğun eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilerin başında Wilhelm Wundt'un, Würzburg deneylerini sorgulama deneyleri olarak nitelendirerek bilimsel deney statüsünü reddetmesi gelmektedir. Wundt'a göre bu deneylerde kullanılan yöntem, deneğin hem problemi çözmesini hem de eşzamanlı ya da geriye dönük biçimde kendi zihinsel süreçlerini gözlemlemesini gerektirmektedir. Bu durum ise düşünme sürecini kaçınılmaz olarak bozmakta ve içgözlemsel verilerin güvenilirliğini ortadan kaldırmaktadır (Wundt, 1907). Ayrıca deneylerin tekrarlanamaz oluşu, koşulların sistematik biçimde değiştirilememesi ve soruların telkin edici niteliği, bu yaklaşımın bilimsel standartları karşılamadığı yönündeki eleştirileri güçlendirmiştir. Wundt, özellikle imgesiz düşünce iddiasını, skolastik felsefenin actus purus (salt eylem/saf etkinlik) kavramının psikolojiye geri dönüşü olarak değerlendirmiştir. Düşünmenin her aşamasında imgelerin, en

azından dikkat odağı dışında da olsa, zorunlu olarak mevcut olduğunu savunmuştur. Bu nedenle düşüncenin yasalarının, bireysel içgözlem yoluyla değil, ancak milletler psikolojisi (Völkerpsychologie) aracılığıyla ortaya konabileceğini ileri sürmüştür (Kusch, 2005).

Wundt'un eleştirilerini izleyen yıllarda, Georg Elias Müller, Würzburg Okulu'na yönelik daha sistematik ve teknik itirazlar geliştirmiştir. Müller, özellikle Ach'in sistematik deneysel içgözlem yöntemini, yetersiz protokol sunumu, deneklerin anonimliği, aşırı soru sorma ve retrospektif gözlemin doğasına ilişkin aşırı iyimser varsayımlar nedeniyle eleştirmiştir. Ona göre belirleyici eğilim, bilinç durumu ve farkındalık gibi kavramlar, çağrışım ve sürdürme eğilimi ile zaten açıklanabilecek süreçlere gereksiz soyutlamalar eklemektedir (Müller, 1913). Bu eleştiriler, çağrışımcılığa daha sıkı bağlı olan Göttingen geleneği ile Würzburg Okulu arasındaki kuramsal gerilimi açık biçimde yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra Lipps, Meumann, Deuchler, Reichwein, Anschütz ve Frischeisen-Köhler gibi pek çok çağdaş araştırmacı da Würzburg Okulu'nun yöntemlerini, nesnel ölçütlerden yoksun, telkine ve beklentiye açık ve kavramsal olarak büyük ölçüde belirsiz ya da yeniden adlandırılmış klasik kavramlara dayalı olmakla itham etmişlerdir. Eleştirilerde özellikle deneyci ile denek arasındaki etkileşimin süreci yapaylaştırdığı, verilen zorlayıcı görevlerin laboratuvar temelli artefaktlar ürettiği ve elde edilen bulguların kültürel, tarihsel ya da dinî fenomenleri açıklamada yetersiz kaldığı vurgulanmıştır (Kusch, 2005).

Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisi çerçevesinde geliştirdiği içgözlemsel yaklaşımın geniş bir etki alanı bulamamasında, yalnızca yöntemsel eleştiriler değil, dönemin tarihsel koşulları ile okul üyelerine özgü bireysel ve kurumsal etkenler de belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda, özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlaması, düşünce psikolojisine yönelik deneysel araştırmaların sürekliliğini ciddi biçimde kesintiye uğratmıştır. Savaş sürecinde bilimsel öncelikler önemli ölçüde değişmiş, psikoteknik ve doğrudan uygulamaya dönük araştırmalar ön plana çıkmıştır (Gundlach, 1996). Bu dönemde Otto Selz ve Karl Bühler gibi bazı Würzburg Okulu üyelerinin askere alınması, araştırmaların fiilen durmasına yol açmıştır. Bu süreçte, okul üyeleri arasındaki ortak araştırma zemini büyük ölçüde dağılmış, düşünce psikolojisi alanındaki çalışmalar giderek bireysel yönelimler doğrultusunda farklı akademik mecralara kaymıştır. Nitekim Würzburg Okulu mensupları, kendilerini hiçbir zaman sıkı biçimde örgütlenmiş ve kurumsal olarak bütünleşmiş bir okulun parçası olarak tanımlamamışlardır. Aksine, çoğu durumda bireysel kuramsal yaklaşımlarını öne çıkarmış ve ortak bir kimlik oluşturmaktan bilinçli biçimde kaçınmışlardır. Bu durum, düşünce psikolojisinin daha geniş akademik çevrelere tanıtılması ve savunulması yönünde kolektif ve stratejik bir çabanın ortaya çıkmasını da engellemiştir (Hackert ve Weger, 2018). Bunun yanı sıra, okulun çözülme sürecini hızlandıran etkenlerden biri de üyeler arasındaki kuramsal ve yöntemsel ayrışmalardır. Özellikle Karl Marbe, Würzburg Okulu'nun diğer üyelerinin geliştirdiği düşünce psikolojisi yaklaşımına mesafeli durmuş ve eleştirel bir tavır benimsemiştir (Marbe, 1945). Benzer biçimde, Narziß Ach ile Otto Selz arasında, Ach'in daha teknik ve deneysel ağırlıklı yaklaşımı ile Selz'in daha bütüncül ve yapı temelli düşünme modeli arasındaki farklardan kaynaklanan belirgin tartışmalar yaşanmıştır (ter Hark, 2010).

Sonuç olarak Würzburg Okulu araştırmacıları, eşzamanlı olarak iki yönlü bir güçlkle karşı karşıya kalmışlardır. Bir yandan, içgözlemsel yöntemin bilimsel geçerliliğini ve meşruiyetini geniş akademik kamuoyu önünde savunmak zorunda kalmışlardır. Diğer yandan ise kendi aralarında ortak bir kuramsal ve yöntemsel birlik oluşturmakta zorlanmışlardır. Okul üyelerinin zamanla Würzburg'dan ayrılarak farklı üniversitelere dağılması, bu parçalanmışlığı daha da derinleştirmiştir. Nihayetinde, Oswald Külpe'nin 1915 yılındaki vefatından kısa bir süre sonra, Würzburg Okulu bütünlüklü bir araştırma geleneği olarak fiilen ortadan kalkmıştır (Hackert ve Weger, 2018).

3. Külpe ve Würzburg Okulu'nun Din Psikolojisine Etkileri

Oswald Külpe'nin din psikolojisine en temel etkisi, yüksek düzey düşünme süreçlerini deneysel psikolojinin meşru araştırma alanına dâhil etmesiyle başlamıştır (Külpe, 1912; Witt, 2010). Külpe, düşünme, yargılama, anlam kurma ve yönelim gibi karmaşık zihinsel süreçlerin laboratuvar koşullarında ve sistematik deneysel içgözlem yoluyla incelenebileceğini göstererek bilincin yalnızca duysal ve imgesel içeriklerle sınırlı olmadığını ortaya koymuştur (Allik, 2007; Kriz, 2007). Bu yaklaşım, özellikle Aydınlanma düşüncesi, Rasyonalizm ve 19. yüzyıl Pozitivizmi gibi hâkim paradigmalara dinî olguları dışsal yarar veya teknik ilerlemeye indirgeme eğiliminden önemli bir sapma göstermektedir. Duyumculuk ve pozitivist bilim anlayışı, düşüncenin tinsel yapısını kavrayamamış, dini yalnızca duysal imgeler ve çağrışımlara indirgemıştır. Buna karşılık Külpe ve öğrencileri tarafından geliştirilen deneysel içgözlem temelli yöntemsel çerçeve, dinî düşünce ve deneyimin tüm soyutluğu ve anlam

yüküyle birlikte bilimsel psikolojinin konusu olabileceğini kuramsal olarak temellendirmiştir (Rüfner, 2014). Nitekim Külpe ve Würzburg Okulu, dinî yaşayışı düşünce psikolojisi temelli bir yöntemle ele alarak özellikle dinî yaşantının fikrî ve bilişsel boyutuna odaklanmıştır. Bu yönelim, gençlik dindarlığı, dine yöneliş ve dönüş deneyimleri, dua ve mistisizm gibi olguların daha derinlemesine psikolojik analizine imkân tanımış ve Almanya’da tecrübi din psikolojisinin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır (Fraas, 1993).

Külpe’nin din psikolojisine etkisi, kendi çalışmalarıyla sınırlı kalmamıştır. Özellikle öğrencileri aracılığıyla kurumsal bir süreklilik kazanmıştır. Bu bağlamda Almanya’da din psikolojisinin klasik temsilcileri olarak kabul edilen ve literatürde Dorpat (Tartu) Din Psikolojisi Okulu olarak anılan gelenek, Külpe’nin öğrencileri olan Karl Girgensohn, Werner Gruhn ve Wilhelm Stählin etrafında şekillenmiştir (Wulff, 1991, s.16). Bu çalışmanın dışında müstakil olarak incelenmesi gereken bu isimler, Külpe’nin Würzburg Okulu’nda geliştirdiği nitel deneysel içgözlem yöntemini din psikolojisine uyarlayarak deneysel din psikolojisinin Almanya’daki kuramsal ve yöntemsel temellerini atmışlardır (Heine, 2005, s. 34; Sundén, 1982, s. 28). Dorpat Okulu’nun ayırt edici yönü, dinî yaşantıyı yalnızca betimleyici ya da hermenötik bir çerçevede ele almakla yetinmeyip onu kontrollü koşullar altında nitel deneysel yöntemlerle inceleme çabası olmuştur (Yavuz, 2013).

Dorpat Din Psikolojisi Okulu’nun kurucu ve merkezi figürü olan Karl Girgensohn (1875–1925), dinî yaşantıyı zihinsel, duygusal ve varoluşsal öğelerin bileşiminden oluşan karmaşık bir fenomen olarak ele almıştır (Parsons, 2013). Bu yaklaşım doğrultusunda 1911–1913 yılları arasında, kendisinin de dâhil olduğu 14 katılımcıyla yürüttüğü deneylerde, dinî ve teolojik metinler okutulmuş; bu metinlerin çağrıştırdığı düşünceler, uyandırdığı duygular ve oluşturduğu izlenimler hem serbest çağrışım yoluyla hem de deney sonrası görüşmeler aracılığıyla ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir (Allik, 2007; Girgensohn, 1921; Özışık, 2025). Her bir katılımcının 26 farklı metin üzerinde değerlendirildiği bu çalışmaların sonuçları 1913’te yayımlanmıştır (Allik, 2007). Girgensohn’un yaklaşımının en kapsamlı ifadesi ise “Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens; Eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage (Dinsel Deneyimin Ruhsal Yapısı; Deneysel Temelli Bir Din Psikolojisi İncelemesi)” adlı, 916 sayfalık hacimli eserinde ortaya konmuştur. Bu çalışmada Girgensohn, dinî yaşantının özellikle fikrî ve bilişsel boyutlarına odaklanmış, Allah düşüncesi, ilahî kudret ve yücelik gibi kavramların bireyin anlam kurma süreçleri içindeki rolünü zengin örneklerle analiz etmiştir (Girgensohn, 1921). Girgensohn, dinî yaşantının oluşumunu ve gelişimini açıklarken fikrî ve duygusal boyutların etkileşimiyle şekillenen üçlü bir faktör yapısından söz etmiştir. Buna göre dinî yaşayış, ilk olarak bireyin iç dünyasında ortaya çıkan ve ruhsal uyanışı tetikleyen öznel itici güçler tarafından başlatılmaktadır. Bu içsel dinamikler, bireyin düşünce ve duygu dünyasında dinî anlamların filizlenmesini sağlamaktadır. İkinci olarak bireyin yaşadığı tarihsel ve toplumsal bağlamdan kaynaklanan dışsal etkiler (zamanın ruhu, çevresel koşullar ve etkileşim yoğunluğu), bu içsel süreci yönlendirmektedir. Üçüncü faktör ise, dinî yaşantının somutlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan dinî tutum ve davranışlardır. Bu aşamada din, bireyin hayatında etkin ve görünür bir yönelim hâline gelmektedir (Müller-Pozzi, 1975). Bu çerçevede Girgensohn, dinî yaşantıyı bireysel iç dinamikler, tarihsel ve toplumsal çevre ile dinî tutum ve davranışların karşılıklı etkileşimi içinde açıklayarak, dini tek boyutlu bir olgu değil, çok katmanlı bir psikolojik süreç olarak kavramsallaştırmıştır. Bu yaklaşım, din psikolojisinde dinî deneyimin bilişsel, duygusal ve sosyal etkenler birlikte değerlendirilerek anlaşılması gerektiğini göstermesi bakımından önemli bir katkı sağlamıştır.

William James ve Rudolf Otto’nun daha çok betimleyici, spekülatif ve hermenötik yaklaşımlarına karşılık Girgensohn, Külpe’nin nitel deneysel yöntemini tercih ederek dinî deneyimin laboratuvar benzeri koşullarda incelenebileceğini göstermiştir (Girgensohn, 1921). Çalışmaları kısa sürede geniş ilgi görmüştür. Wulff’un (1991, s. 16) ifadesiyle, öğrenciler ve ziyaretçi akademisyenler Girgensohn ile çalışmak üzere Dorpat’a, daha sonra Greifswald ve Leipzig’e yönelmiştir (Wulff, 1985). Girgensohn’un erken ölümüyle bu nitel deneysel gelenek sürekliliğini yitirmiş olsa da onun dinî deneyimi bilişsel, duygusal ve sezgisel boyutlarıyla birlikte ele alan yaklaşımı, din psikolojisinin yöntemsel çerçevesini önemli ölçüde genişletmiştir. Dinî deneyimlerin yalnızca mistik ya da patolojik örnekler üzerinden değil, anlam kurma süreçleri bağlamında incelenebileceğini somut biçimde ortaya koymuştur (Wolfradt ve Demmrich, 2019; Wulff, 1985).

1925’te Karl Girgensohn’un ölümünden sonra Dorpat Din Psikolojisi Okulu’nun liderliği, onun öğrencisi olan Werner Gruhn (1887–1961) tarafından devralınmıştır (Allik, 2007). Gruhn, Girgensohn’un başlattığı nitel deneysel ve bilişsel yönelimli din psikolojisi çizgisini sürdürmekle

kalmamış, aynı zamanda bu yaklaşımı kavramsal açıdan daha da sistematik hâle getirmiştir (Gruehn, 1956). Nitekim 1930 yılında Girgensohn'un "Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens (Dinsel Deneyimin Ruhsal Yapısı)" adlı eserinin yeni baskısını hazırlayan Gruehn, dinî yaşamın deneysel yöntemlerle incelenebileceğini açık biçimde ortaya koyarak bu yöntemin bilimsel verimliliğini savunmuştur. Gruehn'ün 1924 tarihli "Das Werterlebnis (Değer Yaşantısı)" başlıklı çalışması ise Dorpat Okulu'nun kuramsal derinliğini belirgin biçimde artırmıştır. Bu çalışmada Gruehn, dinî yaşantının hatta bireyin genel yaşantı yetisinin kişiliğin değer yapısıyla doğrudan ilişkili olduğunu savunmaktadır. Ona göre ruhun içsel değer düzeni yeterince gelişmemişse, dinî hakikatin birey için bağlayıcı ve dönüştürücü bir güç kazanması mümkün değildir (Rüfner, 2014). Ayrıca Gruehn, dinî tecrübeyi bireyin gündelik yaşam akışı içinde ele almış; çocuklar, gençler, hastalar ve zihinsel engelli bireyler gibi farklı grupların dinî yaşayışlarını inceleyerek dinin psikolojik işlevlerini geniş bir perspektiften değerlendirmiştir. Bu çerçevede özellikle dine yöneliş, dine dönüş ve dinî yaşantının içselleşme süreçlerine odaklanmış; dinî inanışların bireyin soyut düşünme kapasitesini ve ruhsal gelişimini desteklediğini ortaya koymuştur. Gruehn'e göre dinî yaşantının ortaya çıkışı ve etkinleşmesi; bireyin dinî düşüncelere yönelmesi, bu düşünceleri içtenlikle benimsemesi, inancın benliği kuşatması, Allah fikriyle güçlü bir bağ kurması ve nihayet dinî yaşantının davranışlara aktif biçimde yansması aşamalarından geçerek süreklilik kazanan bir yapı hâline gelmektedir. (Yavuz, 2013, s. 100).

Külpe'nin bir diğer öğrencisi olan Wilhelm Stählin (1883–1975), Würzburg geleneğini din psikolojisine sistematik biçimde aktaranlardan biridir. Stählin, anket ve istatistik temelli yaklaşımların dinî yaşantının derinlikli analizini sağlayamayacağını savunmuş, psikolojinin mutlaka içgözlemi içermesi gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre din psikolojisinin temel görevi, dışsal belirtilerin ötesine geçerek psikik olguların bizzat kendisini çözümlemektir (Stählin, 1910). Bu doğrultuda otobiyografiler, anılar, günlükler ve dinî metinler gibi doğal verilerin büyük önem taşıdığını belirtmiş; anket yöntemine daha eleştirel bir tutum geliştirmiştir (Stählin, 1911, 1912). "Die Wahrheitsfrage in der Religionspsychologie (Din Psikolojisinde Gerçeklik Sorunu)" adlı çalışmasında ise dinî yaşantının gerçeklik boyutunu psikolojik açıdan tartışmaya açmıştır. Stählin'e göre din psikolojisi, dinin nesnel doğruluğu hakkında hüküm verme yetkisine sahip değildir. O, dindar bireyin bilinç dünyasında ortaya çıkan "hakikat iddiasını" psikolojik bir olgu olarak çözümlemekle yükümlüdür. Ona göre, din bir teori ya da önerme değil, bir "yaşam" ve "varoluş biçimi"dir. Dolayısıyla kendisini mantıksal doğrulukla değil, yaşanmışlık ve gerçeklik üzerinden haklılaştıran ve bireyin fikrî dönüşüm süreçleriyle şekillenen bir deneyimdir. Bu bağlamda onun metodolojik eleştirileri, dinî yaşantının yalnızca nicel verilerle kavranamayacağı, içgözlemin eğitilmesi gerektiği ve istatistiksel bulguların nitel analizlerle tamamlanmasının zorunlu olduğu yönündeki görüşleriyle günümüzde de geçerliliğini korumaktadır (Kriz, 2007).

Stählin'in 1914 yılında kurduğu ve bazen kesintiye uğrasa da günümüze kadar yayımlanmaya devam eden Archiv für Religionspsychologie (Din Psikolojisi Arşivi) ile yine aynı yıl O. Külpe, W. Stählin ve G. Wunderle tarafından Nürnberg'de kurulan Din Psikolojisi Derneği, Külpe'nin deneysel ve içgözleme dayalı yöntem anlayışının din psikolojisi alanında kurumsallaşmasını sağlamıştır (Belzen, 2010; Rüfner, 2014). Külpenin ölümü ve I. Dünya savaşı nedeniyle Arşiv'in yeni bir cildi ancak 1921/22'de Wilhelm Stählin'in editörlüğünde yayımlanabilmiştir. 1930 yılında Erfurt'ta düzenlenen İlk Uluslararası Din Psikolojisi Kongresi, bu geleneğin yeniden canlandırılmasına yönelik önemli bir adım olmakla birlikte, 1933 sonrasında siyasal koşulların ağırlaşmasıyla din psikolojisi araştırmaları duraklama dönemine girmiştir. Nazi dönemi, II. Dünya Savaşı ve savaş sonrası akademik yıkım, din psikolojisinin Almanya'da uzun süre kamuoyuna ve ders kitaplarına yansımaları engellemiştir. Ancak 1960'lardan itibaren Almanya'da din psikolojisi yeniden canlanmaya başlamıştır. 1960'ta Bonn'daki Uluslararası Psikologlar Kongresi'nde XVII. bölüm din psikolojisine ayrılmış ve Alman araştırmacılar da katkıda bulunmuştur. Aynı yıl Münih'te Wilhelm Stählin başkanlığında Uluslararası Din Psikolojisi Derneği yeniden toplandıktan sonra "Din Psikolojisi Arşivi"nin devamı mümkün olmuştur. 7. cilt 1962'de Wilhelm Keilbach'ın editörlüğünde Göttingen'de yayımlanmıştır (Rüfner, 2014). Böylece din psikolojisi, Almanya'da tarihsel kesintilere rağmen yayın faaliyetleri, akademik araştırmalar ve disiplinlerarası çalışmalar aracılığıyla varlığını sürdürmüştür. Bu kurumsallaşmada açıkça Würzburg Okulunu takip eden din psikologları öncü olmuşlardır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada ele alınan tarihsel ve kuramsal arka plan, din psikolojisinin Avrupa'da tek bir düşünsel kaynaktan değil; felsefe, teoloji ve deneysel psikolojinin kesişiminde şekillenen çoklu bir

süreçten doğduğunu göstermektedir. Kant'ın zihinsel süreçleri epistemolojik sınırlar içinde ele alan yaklaşımı, Schleiermacher'in dini tecrübeyi içsel ve duygulanımsal bir alan olarak tanımlaması ve Wundt'un psikolojiyi deneysel bir disiplin hâline getirme çabası, dinî yaşantının bilimsel incelemesine giden yolu hazırlayan temel düşünsel eşikler olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede din, giderek bireysel bilinçte yaşanan, anlam üreten ve psikolojik olarak incelenebilir bir olgu hâline gelmiştir. Bununla beraber erken dönem yaklaşımlar, dinî düşüncenin bilişsel ve yönelimsel boyutlarını açıklamakta sınırlı kalmış ve bu sınırlılık düşünce psikolojisi ihtiyacını doğurmuştur.

Oswald Külpe'nin öncülüğünde şekillenen Würzburg Okulu, Wundt'un düşünme gibi yüksek düzey zihinsel süreçlerin deneysel olarak incelenemeyeceği yönündeki yerleşik kabullerini sorgulamış ve psikolojinin yöntemsel sınırlarını önemli ölçüde genişletmiştir. Bu okulun geliştirdiği sistematik deneysel içgözlem yöntemi, düşünmenin yönelim, amaç ve anlam çerçevesinde işleyen bir zihinsel etkinlik olduğunu ortaya koymuştur. Marbe'nin bilinç durumları, Ach'in belirleyici eğilimleri, Bühler'in imgesiz düşünme yaklaşımı ve Selz'in şematik beklenti kuramı, düşüncenin indirgenemez ve bütüncül yapısını görünür kılmıştır. Bu katkılar, psikolojinin basit bilinç içeriklerinin ötesine geçerek din gibi daha yüksek ruhsal yaşantıları da bilimsel biçimde ele alabileceğini ortaya koymuştur.

Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisi alanında geliştirdiği bu yöntemsel çerçeve, din psikolojisinin gelişim sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. Düşünme, yargılama ve anlam kurma süreçlerinin deneysel incelemeye açılması, dinî inanç ve yaşantıların da benzer biçimde psikolojik çözümlemeye konu edilebileceğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, dinî yaşantının bireyin bilişsel yönelimleri ve anlam üretme süreçleri bağlamında ele alınmasını mümkün kılmıştır.

Oswald Külpe'nin düşünce psikolojisi mirası, özellikle Dorpat Din Psikolojisi Okulu aracılığıyla din psikolojisi alanında kurumsal ve yöntemsel bir süreklilik kazanmıştır. Karl Girgensohn'un nitel deneysel içgözlem yöntemini dinî deneyimlerin doğasını anlama amacıyla kullanması, Almanya'da gelişen deneysel din psikolojisi çalışmalarının önemli örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Girgensohn'un dinî yaşantıyı bilişsel, duygusal ve varoluşsal boyutların etkileşimi içinde ele alan yaklaşımı, dinin bireysel benlik gelişimi ve anlam dünyasıyla ilişkisini açıklamaya yönelik dikkat çekici bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Werner Gruehn'ün bu geleneği değer psikolojisi ekseninde detaylandırması ve Wilhelm Stählin'in metodolojik eleştirileriyle din psikolojisinin sınırlarını tartışmaya açması, Würzburg okulunun kısa süreli bir deneysel girişim olarak kalmadığını, din psikolojisi literatüründe belirli bir teorik ve metodolojik etki oluşturduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Avrupa'da Din Psikolojisi'nin gelişiminde Külpe ve Würzburg Okulu önemli bir rol oynamıştır. Bu rol iki temel açıdan ele alınabilir: İlk olarak, söz konusu gelenek dinî yaşantının bilişsel, iradi ve anlam kurucu boyutlarını görünür kılarak alanın kuramsal çerçevesini genişletmiştir. İkinci olarak ise sistematik içgözleme dayalı deneysel yöntemleri din psikolojisine uyarlayarak alanın araştırma imkânlarını ve yöntemsel ufkunu zenginleştirmiştir.

Bu çalışmanın bulguları doğrultusunda hem din psikolojisi literatürü hem de gelecekte yapılacak araştırmalar açısından şu öneriler sunulabilir:

1) Güncel din psikolojisi araştırmalarında nicel yöntemlerin ağırlığı dikkat çekmektedir. Würzburg Okulu geleneği, dinî yaşantının analizinde nitel deneysel yöntemlerin ve sistematik iç gözlemin vazgeçilmez olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, çağdaş araştırmalarda nicel ölçümlerle birlikte nitel deneysel tasarımların ve yapılandırılmış içgözlemsel protokollerin daha fazla kullanılması önerilmektedir.

2) Külpe ve Würzburg Okulu'nun ortaya koyduğu çerçeve, dinî yaşantının bilişsel, iradi ve anlam kurucu yönlerinin kuramsal modellerde daha merkezi bir yer edinmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda, çağdaş din psikolojisi çalışmaları bilişsel psikoloji, fenomenoloji ve anlam kurma yaklaşımlarıyla daha güçlü biçimde ilişkilendirilebilir.

3) Gelecek araştırmalarda Würzburg Okulu, Dorpat Okulu ve Anglo-Amerikan din psikolojisi gelenekleri arasında karşılaştırmalı tarihsel analizler yapılması, alanın köklerini ve kuramsal çeşitliliğini daha görünür kılabilir.

4) Würzburg Okulu'nun düşünce psikolojisi mirası, din psikolojisiyle bağlantılı olarak fenomenoloji, varoluşçu felsefe, bilişsel psikoloji ve yapay zekâ araştırmalarına kadar uzanan geniş bir alanla ilintilendirilerek tekrar gündeme getirilebilir. Böylece din psikolojisi çalışmaları, disiplinlerarası bir iletişim içinde yürütülebilir.

5) Türkiye’de din psikolojisi araştırmaları büyük ölçüde ölçme araçlarına dayalı nicel çalışmalarla yürütölmektedir. Külpe ve Würzburg Okulu’nun mirası dikkate alındığında dinî düşünce, anlam, yönelim ve tefekkür süreçlerini merkeze alan nitel ve deneysel çalışmaların teşvik edilmesi, alanın kuramsal derinliğini artırabilir.

ARAşTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI				
Yazarlar Adı Soyadı	Çalışmanın Tasarlanması	Veri Toplanması	Veri Analizi	Makalenin Yazımı
Sakin ÖZİşİK	%50	%50	%50	%50
Gölvade KÖROĞLU	%50	%50	%50	%50
ETİK KURUL İZNİ				
Araştırma etik kurul izni gerektirmemektedir.				
Yapay Zekâ Kullanım Bildirimi: Çalışmanın hazırlanması sürecinde yapay zekâ destekli araçlardan dil ve imla kontrolü amacıyla yararlanılmıştır.				

Kaynakça

- Ach, N. (1905). Über die Willenstätigkeit und das Denken: Eine experimentelle Untersuchung mit einem Anhang: Über das Hippsche Chronoskop. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ach, N. (1910). Über den Willensakt und das Temperament: eine experimentelle Untersuchung. Leipzig: Quelle & Meyer.
- Allik, J. (2007). History of experimental psychology from an Estonian perspective. *Psychological Research*, 71, 618–625. <https://doi.org/10.1007/s00426-006-0051-9>
- Apaydın, H. (2025). Almanya’da din psikolojisinin dünü ve bugünü. N. Gencer & M. Cengil (Ed.), *Dünyada din psikolojisi: Dünü ve bugünü I içinde* (ss. 83-109). Ankara: Sonçağ Akademi.
- Ash, M. G. (1995). *Gestalt psychology in German culture, 1890-1967: Holism and the quest for objectivity*. New York: Cambridge University Press.
- Belzen, J. A. (1997). The historicocultural approach in the psychology of religion: perspectives for interdisciplinary research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(3), 358–371. <https://doi.org/10.2307/1387854>
- Belzen, J. A. (2005). Methodological concerns in the psychology of religion: Continuities, losses and transforming perspectives. *Religion*, 35(3), 137–165. <https://doi.org/10.1016/j.religion.2005.07.001>
- Belzen, J. A. (2010). Psychology of religion: Perspectives from cultural psychology. *Mental Health, Religion & Culture*, 13(4), 329-347. <https://doi.org/10.1080/13674670903415212>
- Boring, E.G. (1950). *A History of Experimental Psychology*. New York: Appleton-Century.
- Brentano, F. (2009). *Psychology from an empirical standpoint* (C. A. Rancurello, D. B. Terrel, & L. L. McAlister, Trans.). London and NY: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Bühler, K. (1907). Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge: I Über Gedanken. *Archiv für die gesamte Psychologie*, 9, 297-365.
- Certel, H. (2003). *Din psikolojisi*. Ankara: Andaç Yayınları.
- Danziger, K. (1980). The history of introspection reconsidered. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 16(3), 241-262. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(198007\)16:3<241::AID-JHBS2300160306>3.0.CO;2-O](https://doi.org/10.1002/1520-6696(198007)16:3<241::AID-JHBS2300160306>3.0.CO;2-O)
- Danziger, K. (1990). *Constructing the subject: Historical origins of psychological research*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511524059>
- Demmrich, S., & Wolfradt, U. (2019). Die Gottesidee als Wesensmerkmal der Religion im denken Karl Girgensohns. *Journal for the History of Modern Theology / Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte*, 26(2), 86-103.
- Ericek Maraşlıoğlu, Ş. (2023). Din psikolojisinin tarihsel serüveni. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 10(99), 2297-2307. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.8396723>
- Fraas, H. J. (1993). *Die Religiosität des Menschen: ein Grundriß der Religionspsychologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Gallagher, S., & Zahavi, D. (2012). *The phenomenological mind* (2nd ed.). London and NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203126752>
- Giorgi, A. (2010). Phenomenological psychology: A brief history and its challenges. *Journal of Phenomenological Psychology*, 41(2), 145-179. <https://doi.org/10.1163/156916210X532108>
- Girgensohn, K. (1921). *Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens: Eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage*. Leipzig: S. Hirzel.
- Gruehn, W. (1956). *Die Frömmigkeit der Gegenwart: Grundtatsachen der empirischen Psychologie*. Konstanz: F. Bahn.
- Gundlach, H. (1996). Faktor Mensch im Krieg Der Eintritt der Psychologie und Psychotechnik in den Krieg. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 19(2-3), 131-143. <https://doi.org/10.1002/bewi.19960190211>
- Hackert, B., & Weger, U. (2018). Introspection and the Würzburg School: Implications for experimental psychology today. *European Psychologist*, 23(3), 217-232. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000329>
- Heine, S. (2005). *Grundlagen der Religionspsychologie: Modelle und Methoden*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Hergenhahn, B. R., & Henley, T. B. (2013). An introduction to the history of psychology. Belmont, CA: Cengage Learning.
- Hoffmann, J., Stock, A., & Deutsch, R. (1996). The Würzburg School. In J. Hoffmann & A. Sebald (Eds.), Cognitive psychology in Europe: Proceedings of the ninth conference of the European society for cognitive psychology (pp. 147–172). Lengerich: Pabst Science Publishers.
- Hökelekli, H. (2017). Din psikolojisine giriş (6. basım). İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Hökelekli, H. (2020). Din psikolojisi. Ankara: TDV Yayınları.
- Husserl, E. (2001). Logical investigations, Volume 1 (D. Moran, Ed.; J.N. Findlay, Trans.; 1st ed.). London and NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203879054>
- Jeeves, M. A. (2010). Din psikolojisi (A. Albayrak, Çev.). Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10(2), 275-286.
- Kant, I. (1993). Arı usun eleştirisi (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant, I. (2008). Pratik usun eleştirisi (O. Ateş, Çev.; 7.baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Kayıklık, H. (2023). Din psikolojisi: bireysel dindarlık üzerine (8. baskı). Adana: Karahan Kitabevi.
- Kriz, J. (2007). Oswald Külpe and the Würzburg School from the perspective of modern systems theory. The Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication, (2), 33-56.
- Kusch, M. (2001). The politics of thought: A social history of the debate between Wundt and the Würzburg School. In L. Albertazzi (Ed.), The dawn of cognitive science (pp. 61-89). Dordrecht: Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-015-9656-5_3
- Kusch, M. (2005). Psychological knowledge: A social history and philosophy. London and NY: Routledge.
- Külpe, O. (1893). Grundriss der Psychologie. Leipzig: Engelmann.
- Külpe, O. (1912). Über die moderne Psychologie des Denkens. Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik, 6, 1069-1110.
- Lindenfeld, D. (1978). Oswald Külpe and the Würzburg School. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 14(2), 132–141. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(197804\)14:2<132::AID-JHBS2300140206>3.0.CO;2-4](https://doi.org/10.1002/1520-6696(197804)14:2<132::AID-JHBS2300140206>3.0.CO;2-4)
- Lück, H. E., & Guski-Leinwand, S. (2002). Geschichte der Psychologie: Strömungen, Schulen, Entwicklungen. Stuttgart, Germany: Kohlhammer Verlag.
- Mack, W. (1994). Die Würzburger Schule und ihre Bedeutung fuer die Kognitionswissenschaft. In H. Gundlach (Ed.), *Arbeiten zur Psychologiegeschichte* (pp. 141-158). Göttingen: Hogrefe.
- Marbe, K. (1901). Experimentell-psychologische Untersuchungen über das Urteil: Eine Einführung in die Logik. Leipzig: Engelmann.
- Marbe, K. (1945). Selbstbiographie des Psychologen Geheimrat Prof. Dr. Karl Marbe in Würzburg. Halle (Saale): Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina.
- Messer, A. (1922). Psychologie. Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Meyer, A., Hackert, B., & Weger, U. (2016). Franz Brentano and the beginning of experimental psychology: Implications for the study of psychological phenomena today. *Psychological Research*, 82(2), 245-254. <https://doi.org/10.1007/s00426-016-0825-7>
- Müller, G. E. (1913). Zur Analyse der Gedächtnistätigkeit und des Vorstellungsverlaufes (Zeitschrift für Psychologie, suppl. vol. 8). Leipzig: Barth.
- Müller-Pozzi, H. (1975). Psychologie des Glaubens. München: Kaiser Verlag.
- Newell, A., Shaw, J. C., & Simon, H. A. (1958). Elements of a theory of human problem solving. *Psychological Review*, 65(3), 151–166. <https://doi.org/10.1037/h0048495>
- Newell, A., & Simon, H. A. (1972). *Human problem solving*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall.
- Ogden, R. M. (1951). Oswald Külpe and the Würzburg school. *The American Journal of Psychology*, 64, 4–19.
- Özakpınar, Y. (2011). Psikoloji tarihi: başlangıcından bugüne psikolojinin dönüşümü. İstanbul: Ötüken.
- Özışık, S. (2025). Biyografik anlatı yaklaşımı: Din psikolojisi için bir nitel yöntem önerisi. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 65, 47-61. <https://doi.org/10.29288/ilted.1629997>
- Parsons, W. B. (2013). Psikoloji: din psikolojisi (M. Ulu, Çev.). Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, XIII(1), 235-255.
- Peker, H. (2018). Din psikolojisi. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- Russo Krauss, C. (2017). Back to the origins of the repudiation of Wundt: Oswald Külpe and Richard Avenarius. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 53(1), 28–47. <https://doi.org/10.1002/jhbs.21833>
- Rüfner, V. (2014). Religionspsychologie heute: Eine Übersicht zum Erscheinen des 7. Bandes des Archivs für Religionspsychologie. *Münchener Theologische Zeitschrift*, 14(1), 76-84. <https://doi.org/10.5282/MTHZ/1188>
- Schleiermacher, F. (1821). *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Berlin: Reimer
- Schuhmann, K. (2001). Representation in early Husserl. In L. Albertazzi (Ed.), *The dawn of cognitive science* (pp. 167-185). Dordrecht: Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-015-9656-5_9
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2007). *Modern psikoloji tarihi* (Y. Aslay, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Stählin, W. (1910). Review of E.D. Starbuck, 'Religionspsychologie' (1909). *Archiv für die gesamte Psychologie*, 18, 1-9.
- Stählin W. (1911). Religionspsychologie. *Noris: Bayerisches Jahrbuch für protestantische Kultur*, 11, 46-49.
- Stählin, W. (1912). Die Verwendung von Fragebögen in der Religionspsychologie. *Zeitschrift für Religionspsychologie*, 5, 394-508.
- Sundén, H. (1966). *Die Religion und die Rollen: Eine psychologische Untersuchung der Frömmigkeit*. Berlin, Germany: Töpelmann.
- Sundén, H. (1982). *Religionspsychologie: Probleme und Methoden*. Stuttgart, Germany: Calwer Verlag.
- Şentürk, H. (1997). *Din psikolojisi*. Konya: Esra Yayınları.
- ter Hark, M. (2010). The psychology of thinking before the cognitive revolution: Otto Selz on problems, schemas and creativity. *History of Psychology*, 13(1), 2-24. <https://doi.org/10.1037/a0017442>
- Walach, H. (2009). *Psychologie. Wissenschaftstheorie, philosophische grundlagen und geschichte*. Stuttgart, Germany: Kolhammer.
- Witt, H. (2010). Introspection. In G. Mey & K. Mruck (Eds.), *Handbuch qualitative forschung in der Psychologie*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92052-8_35
- Wulff, D. M. (1985). Experimental introspection and religious experience: The Dorpat School of religious psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 21(2), 131-150. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(198504\)21:2%253C131::AID-JHBS2300210205%253E3.0.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/1520-6696(198504)21:2%253C131::AID-JHBS2300210205%253E3.0.CO;2-Q)
- Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. New York: John Wiley & Sons.
- Wundt, W. (1874). *Grundzüge der physiologischen Psychologie*. Leipzig: Engelmann.
- Wundt, W. (1888). Selbstbeobachtung und innere Wahrnehmung. *Philosophische Studien*, 4, 292-309.
- Wundt, W. (1907). Über Ausfrageexperimente und über die Methoden zur Psychologie des Denkens. *Psychologische Studien*, 3, 301-360.
- Wundt, W. (1921). *Probleme der Völkerpsychologie*. Leipzig: Kröner.
- Yapıcı, A. (2025). Din Psikolojisinde süreklilik ve değişim: Kavramsal, tarihsel ve yöntemsel bir değerlendirme. *Rize İlahiyat Dergisi*, (30), 21-48. <https://doi.org/10.32950/rid.1784401>
- Yavuz, K. (2013). *Günümüzde inancın psikolojisi* (1. Baskı: Ocak 2013). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.